राम इति नित्यं जपत्यक्षरद्वयम् ।

रामचरितमानसोत्तरकाण्डेऽन्यतमशिवस्तुतेरतिलघुकल्याणव्याख्या

Gianni Pellegrini

This short work (bearing the title: *“Rāma!” [She] constantly repeats two syllables. A very short* Kalyāṇa *elucidation of one among Śiva’s hymns in the* Uttarakāṇḍa *of the* Rāmacaritamānasa) consists in an extremely concise as well as newly composed Sanskrit commentary on a Śiva’s hymn chanted to Rāma, once he was back to Ayodhyā at the end of the war against Rāvaṇa. These ten *avadhī*-verses hosted in the *Uttarakāṇḍa* (7.13.1-10) of Tulasī Dāsa’s *Rāmacaritamānasa* extol Rāma as the Supreme Being, the ultimate *reservoir* of all devotions, thoughts and acts.

संगतिः

सौन्दर्यसारसर्वस्वं माधुर्यगुणबृंहितम् । ब्रह्मैकमद्वितीयं तत् तत्त्वमेकं द्विधा कृतम् ।।
वेदादिशास्त्रसंवेद्यं सीतारामस्वरूपकम् । सरहस्यं सतां सेव्यमद्भूतं प्रणमाम्यहम् ।।[1]
ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने । व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ।।

अथायं टिप्पण्यात्मको निबन्धोऽस्मदन्तःहृदये आसीनानां **पिनुच्चा-कारा**क्कीति नामीकानाम् अद्भूतप्राणिनां प्रसादाय स्वान्तःसुखाय च लिख्यते, यासु स्थितासु प्रफुल्लति आह्लादति चास्माकं सर्वस्वम्, यासां पिनुच्चानां स्वभावाय चरित्राय च प्रणमामि मुहुर्मुहुः ।

यस्मात् श्रीमद्गोस्वामितुलसीदासमहानुभावैः प्रणीतं श्रीरामचरितमानसं श्रीमतिभ्यः पिनुच्चाभ्योऽतीव रोचते, तस्मादहमत्र दशछंदोबद्धस्य शंभुगीतस्तोत्रस्य सुप्रियसंस्कारोद्भावकस्य अतिलघुकायं कल्याणाख्यं व्याख्यानं यथाशक्ति यथामति च रचयिष्यामि । वस्तुतस्तु गोस्वामिग्रन्थस्यातिगंभीरार्थत्वाद् विदुषामपि दुरुहः, अतः किमुत मम बालकस्य शेमुषी । एवं सत्यपि महिम्नस्तोत्रवचनं “*ममापि एष स्तोत्रे हर निरपवादः परिकरः*”[2] इति मनसि निधाय, अहमपि किंचित् प्रकटयितुं प्रवर्ते ।

अथ कल्याणव्याख्या

गोस्वामिभिः प्रणीतस्य श्रीरामचरितमानसस्योत्तरकाण्डे यदा युद्धानन्तरं श्रीरामचन्द्रो रावणं पराजित्य, पुष्पविमानं चारुह्य सीतया विभूषितः सभ्रतरोऽयोध्यां प्रत्यवर्तत, तस्मिन्नवसरे महान्महोत्सवस्तत्राभूत् । अनेकाः देवताः, ऋषयः सर्वे, चत्वारो वेदाश्च स्वां स्वां स्तुतिं प्रस्तुतवन्तः । भगवान् देवदेवो जगत्पतिः गिरीशोऽपि, यो नित्यम् अक्षरद्वयात्मकं राम इति नाम परमतारकमन्त्रं जपति, स एव अश्रुपूर्णाकुलेक्षणो गद्गदस्वरेण लोकप्रियावधिभाषायाम् इदमतिमनोहरमतिगभीरं स्तोत्रमुद्गातुम् आरब्धवान्–

जय राम रमारमनं समनं । भव ताप भयाकुल पाहि जनं ॥

परमपुरषे यस्मिन् रमन्ते प्राप्तप्राप्यसाधवः, यम् अयोध्याधिपतिं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः, स एवात्र प्राकृतः संबोधनाहूतः । हे **राम** ! हे मर्यादापुरुषोत्तम, अकारणकरुणावरुणालय **जय** विजयस्व, अनन्तकोटिब्रह्माण्डघटितासु सर्वासु अवस्थासु अपराजितोऽद्वितीयो भव । यो रघुवीरः पराम्बायाः **रमा**याः सर्वेषां प्राणिनामनुस्यूतशक्तेस्सीतायाः **रमनं** आनन्दः स्वयं “*विज्ञानमानन्दं ब्रह्म*” इति

[1] श्रीकरपात्रस्वामिप्रणीतायां रामायणमीमांसायां पृ. १ ।

[2] शिवमहिम्नस्तोत्रे १ ।

वाजसनेयकश्रुतेः,[3] स **समनं** शमनमेव सर्वेषां संसारान्तर्भूतानाम् अधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकदुःखानां समूलोच्छेद एव, न तूच्छेदकमात्रः । यत्रोच्छेदकस्तत्र उच्छेद्योच्छेदनेऽपि स्वभावतोऽन्ये द्वे तत्त्वे वर्तेते, अतः स्फुटितद्वैतप्रतिबन्धकत्वाद्विलम्बेन उद्धरणं विद्यते, शीघ्रं तु भवति यत्र एकमेव तत्त्वम् उच्छेदमात्र इति । यस्मिन् कस्मिंश्चिदवसरे रामे केवले विद्यमाने सति तु दुःखात्यन्ताभावो भवत्येव, येन अत उच्छेदमात्रः स्यात्, तयोः रामदुःखयोस्तमःप्रकाशवत् विरुद्धस्वभावत्वादिति चिन्त्यम् ।

हे रघुवंशभूषण ! **पाहि** पालय **भव**कूपे पतितमिमं **जनं** जीवात्मानमुद्धर, त्वत्कृपापिपासुरयं जीवः परिभ्रमति निरन्तरमस्मिन् मरुस्थलरूपिणि भवचक्रे, जन्ममरणाद्यानल**तापा**तप्तोऽतो **भयाकुल** त्रासातुरः किंगन्तव्यविमूढो भवति । यावत प्राणी द्वैतमनुभवति तावद्बिभेति "*द्वितीयाद्वै भयं भवति*"[4] इति श्रुतेः । तस्मात् शोकाभिभूतस्त्वम् अशेषभेदविभेदनेऽभयेऽद्वैतेऽनन्यभक्त्या जानकीपतौ शरणमन्विच्छ ।

अवधेस सुरेस रमेस बिभो । सरनागत मागत पाहि प्रभो ॥ १ ॥

हे **अवधेस** ! अवधनिवासिनां स्वामीति अतोऽवधेशः । न तु केवलमवधराज्यमीष्टेऽपितु **सुरेस** अपि, यो देवानां लोकेषु आधिपत्यं बिभर्ति स एव **रमेस** रमेशो भवितुमर्हति । सर्वाण्यपि भूतानि अघटितघटनापटीयसीमंगलमयीमायायाः शक्तेर्वशे वर्तन्ते, स तु श्रीरामः शक्तिमान्, अतो मायवी । एवं हि अन्यैः सेव्यमाना लक्ष्मीदेवी, सैव सेवते नित्यं पदयुगलं त्वदीयम् । हे **विभो** ! हे विष्णो ! हे परब्रह्मस्वरूप ! यथा भाष्यकारैः भगवत्पादैरपि शारीरकभाष्ये[5] स्पष्टीकृतं बृहतेर्धातोः व्यापनार्थत्वम्, ब्रह्मणो देशपरिच्छेदोपलक्षितपरिच्छेदत्रयापरिच्छिन्नापरिच्छिद्यमानत्वात् । अतोऽमूर्तम् आत्माभिन्नपरब्रह्म रामो विष्णुस्वरूपभगवान् व्यापकोऽपि भक्तवात्सल्यवशाद् अयोध्यापुर्यन्तर्गृहे मूर्तिमान् बभूव, भवति, भविष्यति च, परमसत्यस्य रघुवंशनायकस्य त्रिकालाबाध्यत्वात् ।

भो **प्रभो** भगवन् **पाहि** अव माम्, हे कृपासिन्धो पालय मां यं संसारसागरनिमग्नं **मागात** विषीदन्तं **सरनागत** त्वच्चरणोः शरणागतम्, जन्ममरणादिक्लेशप्रवाहपातात् सर्वथा तुभ्यं विश्रमं प्रार्थयन्तम् । हे दीनबन्धो भवज्वालामुखेः नानातापतातप्यमानस्य मम क्रन्दनं शृणु ! इति ॥ १ ॥

दससीस बिनासन बीस भुजा । कृत दूरि महा महि भूरि रुजा ॥

हे अच्युत ! **दससीस** दशवदनस्य **बीस भुजा** विंशतिबाहुकस्य रावणस्य **बिनासन** विनाशनं ध्वंसस्त्वमेव नान्यः, यथा भैरवरूपं धारयित्वा सर्वान् भीषयसि "*भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥*"[6] इति काठके "*कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे*"[7] इति स्मृतेश्च, त्वमेव अभयस्वरूपः "*अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि*" इति श्रुतेः[8], "*अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥*"[9] इति आगमशास्त्राच्च ।

हे दयासागर ! यावन्तः **महा** अतिभीषणाः **रुजा** रोगाः कायिकवाचिकमानसिकव्याधयः **महि** धरित्रीताले भवन्ति, तावतः **भूरि** सर्वान् **दूरि** दुरं **कृत** कुरु, अपनोद मनसः, शरीराच्च अखिलान् विकारान् तत्संबन्धिचिन्ताश्च, अन्यविषयवृत्तीन् अपि च समूलम् उन्मूल । हे हितकारिन् शाधि नः परमार्थपाथेये, यतो मम एकैव वृत्तिर्भूयात्, त्वदीयातिरमणीयाकाराकारिता ।

रजनीचर बृंद पतंग रहे । सर पावक तेज प्रचंड दहे ॥ २ ॥

हे महेष्वास ! त्वदतिप्रज्वलितवह्निरूपिपराक्रमसमक्षं **रजनीचर बृंद** निशाचरचमू, राक्षसानां सेना **पतंग** पतंगा इव कीटपतंगादयो यथा जातवेदाकृष्टाः **रहे** वर्तन्ते, तथा तवाक्षयतूणीरस्थः **सर** बाणः **पावक प्रचंड तेज** अग्नेः दारुणौष्णमिव **दहे** दग्ध्वा तान्

---

[3] बृहदारण्यकोपनिषदि ३।९।२२ ।

[4] बृहदारण्यकोपनिषदि १।४।२ ।

[5] ब्रह्मसूत्रभाष्ये १।१।१ अनुसंधेयम् ।

[6] कठोपनिषदि २।३।३ । तैत्तिरीयोपनिषदि २।८।१ अपि द्रष्टव्यम् ।

[7] वाल्मीकिरामायणे १।१।४ ।

[8] बृहदारण्यकोपनिषदि ४।२।४ ।

[9] गौडपादीयकारिकायाम् ३।३९ ।

शलभवद्राक्षसान् भस्मसत्कुरुते । हे करुणनिधे द्वेषरीत्या तेषामपि दुर्बुद्धीनाम् आततायिनां त्वदीयेन शल्यरूप्याशीषा पापानि विधूयन्त इत्याशयः ॥ २ ॥[10]

महि मंडल मंडन चारुतरं । धृत सायक चाप निषंग बरं ॥

भो साक्षान्मन्मथमन्मथ ! **महि मंडल** पृथिव्याः संपूर्णाया आयतेः **चारुतरं मंडन** अमूल्यभूषणं त्वमेव । न केवलं महिमण्डलेऽपितु त्रैलोक्ये, तथा अनन्तकोटिब्रह्माण्डेऽपि नास्ति महार्हतरं मण्डनम् । किं बहुना, सुन्दराणां समस्तवस्तूनां यत्साक्षात्सौन्दर्यम् अतिरमणीये त्वयि मनोहरे सदर्थवत्तां भजते "*तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति*"[11] इति श्रवणात् ।

हे शूरसत्तम ! **धृत** त्वया धार्यन्तेऽनेकानि आयुधानि, तेषां मध्ये तु अन्यतमानि **बरं** श्रेष्ठाणि, यथा **सायक** इषुकाः, **चाप** धनुः **निषंग** तूणीरश्च ।धनुर्धरत्वं त्वदीयम् अनेकेषु वृत्तान्तेषु कीर्तितम्, यच्च त्वदीयायुधानि एव त्वदतिप्रियाणि त्वयैव प्रमाणितं विदेहराज्ये, यदा सर्वेषु आश्चर्यचकितेषु सत्सु जनकराज्ञः सम्मुखे जनकीस्वयंवरेऽस्मदीयं शांभवीयमपि धनुर्तिरस्कृत्य भंगोऽभूद् इत्युवाच शंकरः साक्षात् ।

मद मोह महा ममता रजनी । तम पुंज दिवाकर तेज अनी ॥ ३ ॥

हे तमसः परस्तात् परमार्क !**मद** विषयेष्वन्धाभिमान आकर्षणं च, **मोह** सदसदविवेको यः कर्तव्याकर्तव्यभ्रान्तौ बुद्धिनाशे च परिणमते । **ममता** च अनात्मस्वरूपजडेषु पदार्थेषु "इदं मम, अहमिदम्" इति वस्तुतोऽसंबद्धेषु घटपटमठादिषु शरीरेन्द्रियान्तःकरणादिषु बाह्याभ्यन्तरवस्तुषु च योऽध्यस्तस्वामित्वभाव इति ईदृशी ममता अभिप्रेता । ताः मदमोहममताः विशेषत्वेन पृथक्पृथग् सन्ति, सामान्यत्वेन तु अपृथक्, समानरूपाः प्रतीयन्ते । कदा कथं च समानरूपा भवन्तीति पृष्टे सति **महा रजनी** घोरान्धकारायां निशायां यस्यां प्राणी किमपि न पश्यति, स्वमपि न परिजानाति, तस्यां रजन्यां शेरते जन्तवः सर्वे । एक एव चेतनो योगी स्वान्तःगुहायां निहितं ज्योतिःस्वरूपरामचन्द्रं ध्यायति अजस्रम् "*या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः*"[12] इति गीतावचनात् ।

परन्तु तस्याः निशायाः **तम पुंज** घनतमःस्वरूपायाः प्रतिद्वन्द्वी त्वमेव, यतो **दिवाकर** ज्ञानस्वरूपभास्कर इव विभ्राजसे । यथा तस्य भानोः **तेज अनी** रश्मीनां समूहः, रात्रेस्तमांसि अपनुद्य प्रदीप्यते सर्वत्र, तथैव अनन्तकोटितेजोराशी ज्ञानभास्करो जाड्यान्धकारं भित्त्वा अविद्याया अस्तमयं गमयित्वा स्वप्रकाशस्वरूपं द्योतयति स्वतः "*वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय*"[13] इति दिक् ॥ ३ ॥

मनजात किरात निपात किए । मृग लोग कुभोग सरेन हिए ॥

मनजात मनसो जायते इति मनोजः, कामदेवः मन्मथः, स एव **किरात** महाव्याधो भवति । कथमिति के अस्य मदनस्य लक्षा इति जिज्ञासायां सत्यामुच्यते – कुसुमेषुररविन्दाशोकचूतनवमल्लिकानीलोत्पलनामकपञ्चबाणयुक्तो **मृग** मृगपशुरूपाः **लोग** जनाः मनुष्या इत्यर्थः, तेषां जनानां हृदयं **कुभोग** शरीरेन्द्रियचित्तासक्तिकारेण **सरेन** कामविषयशरेण **हिए** प्रहरति, हिनस्ति, निहत्य च **निपात किए** नैष्ठुर्येण निपातयति ।

हति नाथ अनाथनि पाहि हरे । बिषया बन पाँवर भूलि परे ॥ ४ ॥

हे **नाथ**, सर्वेश्वर ! हे **हरे** पापतापान्तक ! त्वं तं व्याधवेषं रतिपतिं **हति** हत्वा **बिषया** नानाविधविषयरूपे **बन** घनारण्ये **भूलि** दन्द्रम्यमानाः क्वगन्तव्यविमूढाः विस्मृतमार्गाः स्वस्वरूपस्य प्रच्युतत्वात्, परियन्ति इतस्ततः **पाँमर** घनजाड्यापहतचेताः मूढास्ते परिवर्तन्ते, यथा "*अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः । दन्द्रम्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः*"[14] इति काठकशाखायाः । हे अकारणकरुणावरुणालय **अनाथनि** अनाथान् शरणरहितान् तान् जनान् अस्माभिः सहितान् हे अशरणशरण, अनाथनाथ **पाहि** उद्धर दुःखनिरोधित्वदीयहस्तछायया गोपय ॥ ४ ॥

---

[10] यद्यपि अन्यस्मिन् संदर्भे पठ्यते, तथापि मुण्डकोपनिषदि २।२।३-४ दृष्टान्तोऽपि द्रष्टव्यः ।

[11] कठोपनिषदि २।२।१५, मुण्डकोपनिषदि २।२।१०, तथा श्वेताश्वतरोपनिषदि ६।१४ ।

[12] श्रीमद्भगवद्गीतायाम् २।६९ ।

[13] श्वेताश्वतरोपनिषदि ३।८ ।

[14] कठोपनिषदि १।२।५ ।

बहु रोग बियोगन्हि लोग हए । भवदंघ्रि निरादर के फल ए ॥

बहु बहवोऽनेके नानाविधाः **रोग** रोगाः, व्याधयस्तैः, एवं **बियोगन्हि** वियोगैः प्रियवस्तुवियोगैरप्रियवस्तुसंयोगैश्च **हए** हता अभिहताः**,** घ्नाताः **लोग** जनाः, सर्वे मनुष्याः, प्राणिनः समे । एतत् सर्वं **भवदंघ्रि** त्वदीयचरणयुगलं प्रति **निरादर** अनादरस्य, उपेक्षायाः, निराकरणस्य **फल** फलानि, परिणामाः **ए** भवन्ति ।

भव सिंधु अगाध परे नर ते । पद पंकज प्रेम न जे करते ॥ ५ ॥

जे ये **नर** मानवाः, प्राणिनः **पद पंकज** त्वदीयपद्मांघ्रियुगं **प्रेम न करते** प्रेमाणं न कुर्वन्ति, प्रीतिं नानुभवन्ति, अनुरक्तिं न कुर्वन्ति, **ते** इमे **अगाध** अतिगभीरे भयङ्करे **भव सिंधु** महाकल्लोलसंसारसागरे, प्रपञ्चस्य गाढदुःखावर्तवत्समुद्रे **परे** निपतितेषु सत्सु निमग्ना वर्तन्त इति संक्षेपः ॥ ५ ॥

अति दीन मलीन दुखी नितहीं । जिन्ह कें पद पंकज प्रीति नहीं ॥

जिन्ह कें येषां मनुष्यानां **पद पंकज** त्वच्चरणकमलयोः **प्रीति** प्रेम, आसक्तिः **नहीं** नास्ति, ते **अति दीन** महादीना अत्यन्ताः कृपणाः, **मलिन** बाह्याभ्यन्तराशुद्धा एवंविधजनाः **नितहीं** सदैव पदे पदे **दुखी** उद्विग्नाः, सर्वासु अवस्थासु अभितप्ताः, शरीरे पीडिताः**,** मनसि व्यथिताः विविधदुःखग्रस्ताः, यत्र कुत्रापि येन केन प्रकारेण जीवनयत्नतापाद् विश्रमं कथमपि न प्राप्नुवन्ति ।

अवलंब भवंत कथा जिन्ह कें । प्रिय संत अनंत सदा तिन्ह कें ॥ ६ ॥

वैपरीत्येन **जिन्ह कें** येषाम् **अवलंब** आश्रयः, शरणं **भवंत** भवदीया **कथा** त्वदियं चरित्रवृत्तान्तं वर्तते, **तिन्हे कें** तेषां कृते ये **संत** संतस्तव भक्ताः साधवो योगिनश्च एवं यः **अनंत** कालदेशवस्तुपरिच्छेदरहितो भगवान् सत्यज्ञानानन्तोऽद्वैयानन्दस्वरूपश्च **सदा** सर्वदैव ते उभयवर्गाः **प्रिय** प्रेमास्पदा वर्तन्ते । कश्च परमप्रेमास्पद इति जिज्ञासिते सति, सम्यक्तया प्रतिपद्यते यथा "*इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्पदं यतः । मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥ ८ ॥ तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनः । अतस्तत्परमं तेन परमानन्दताऽत्मनः ॥ ९ ॥ अभाने न परं प्रेम भाने न विषये स्पृहा । अतो भानेऽप्यभाताऽसौ परमानन्दतात्मनः ॥ ११ ॥*"[15] इति विद्यारण्यमुनेरुपदेशात् । किं च ये साक्षात्कृताभेदाः प्रत्यभिज्ञातात्मानः "*ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति*"[16] इति श्रुतिवचनाद् ब्रह्मभूतास्ते एवं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभवोऽखण्डानन्दघनः परमेश्वरः, तावुभौ साध्वीश्वरौ अचिन्त्यलीलया द्वौ भास्यमानौ, अभिन्नावपि भक्त्यर्थं भिन्नाविव प्रतीयेते, वस्तुतस्तु इमौ एक एव भवतः, यतः "*द्वैतं मोहाय बोधात् प्राक् प्राप्ते बोधे मनीषया । भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ॥*"[17] इति नरहरिणा बोधसारे स्पष्टीकृतम् ॥ ६ ॥

नहिं राग न लोभ न मान मदा । तिन्ह कें सम बैभव वा बिपदा ॥

अत एवंविधाः महानुभावाः साक्षात्कृतस्वस्वरूपाः, प्रत्यगात्मानं ब्रह्माभिन्नत्वेन अनुभूयमानाः, तेषां **नहिं राग** नैव विषयेषु राग उत्पद्यते न तु द्वेषः, **न** च तेषां **लोभ** तृष्णा भवति, **न** वै तेषु **मान मदा** गन्धमात्रमिथ्याभिमानोद्भूतोन्मदो विद्यते । यद्वा न वित्तपुत्रलोकस्थानीयपादोत्थाभिमानो वर्तते, न च तत्पराकाष्ठारूपमदः संभवति । ते साधवो युक्तचित्तेन्द्रियग्रामा रागद्वेषमोहलोभमदमात्सर्यादिहीनाः शुद्धा इति भावः । यतस्तैरनुभूत आनन्दैकरसात्मा, ते सर्वावसरेषु समाः, अतः **तिन्ह कें** तेषां कृते **बैभव** वैभवो विभवश्च, सुखरूपसंपत्तिः **वा** अथवा **बिपदा** दुःखरूपविपत्तिः **सम** अभिन्नो भवति, तेभ्यः संपत्तिविपत्ती उभेऽनन्ये प्रतिभातः । अथ साधूनां शरीरेन्द्रियान्तःकरणाभिमानशून्यानां समत्वसंप्राप्तयोगिनां समदर्शिनाम् आत्मारामाणां कृते सुखदुःखान्यतरभोगस्य तुच्छत्वात्, यथा "*समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।*"[18] तथा च "*समत्वं योग उच्यते*"[19] इति भगवदुक्त्योरिति संगृहीतार्थः।

---

[15] विद्यारण्यमुनिप्रणीते पञ्चदशीप्रथमप्रकरणे तत्त्वविवेके १।८-९, १।११ ।

[16] मुण्डकोपनिषदि ३।२।९ ।

[17] नरहरिप्रणीते बोधसारे १।१३।४२ ।

[18] श्रीमद्भगवद्गीतायाम् १४।२४ ।

[19] श्रीमद्भगवद्गीतायाम् २।४८ ।

एहि तें तव सेवक होत मुदा । मुनि त्यागत जोग भरोस सदा ॥ ७ ॥

एहि एतेन प्रकारेण ये **मुनि** मुनयः, त्वन्नामश्रवणमनननिदिध्यासनशीलनात् दृष्टरामात्मानः, **तें** ते **जोग भरोस** शरीरोपमर्दकसाधनायाः श्रद्धाम्, विभिन्नधर्ममार्गाणां विश्वासं च **त्यागत** सर्वथा परित्यज्य, **सदा** सर्वदा अनुक्षणं च **तव** त्वदीयाः **सेवक** ललाटिककिङ्करा अंघ्रिपरिचराः **मुदा** आनन्दपूर्णहृदयेन **होत** भवन्ति । त्वयि दयालुपरमात्मनि एव नान्यस्मिन् विश्वसन्तीति यावत् । यथा चरमश्लोके भगवतः श्रीमुखादेव विनिश्रितम् "*सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।।*"[20] इत्यनुसांधेयम् ॥ ७ ॥

करि प्रेम निरंतर नेम[21] लिएँ । पद पंकज सेवत सुद्ध हिए ॥

एवंविधाः हरिभक्ताः मुनयः **सुद्ध** शुद्धानि **हिए** हृदयानि येषां ते शुद्धहृदयाः, निर्मलचित्ताः सन्तः **प्रेम करि** प्रेमाणं प्रीतिं कृत्वा **नेम** नियमेन संकल्पबलेन नियमं च **लिएँ** धारयित्वा, न तु कृत्रिमरूपेण अपितु अनायासेन स्वभाविकप्रवृत्त्या तं प्रेमविधिं स्वीकुर्वन्ति । ते नियतानुरक्ताः पवित्रभावनाः **निरंतर** नित्यमविरतमनिशं सततमेव त्वदीयं **पद पंकज** कमलचरणयुगं **सेवत** सेवन्ते, सुखेन परिचरन्ति, अतिशयेन प्रीयन्तीत्यर्थः ।

सम मानि निरादर आदरही । सब संत सुखी बिचरंति मही ॥ ८ ॥

ये **सब** सर्वे **संत** मुनिवृन्दाः, महन्तः, **सम** समानं तुल्यमनन्यं यथा **निरादर** अनादरम्, अप्रियमशिवम् तथा **आदरही** आदरम्, प्रियं शिवम्, **मानि** अवीक्ष्य एवंमन्यमानाः "*तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।।*"[22] इति यावत्, ते सन्तः **सुखी** आनन्दानुभावाः जीवन्मुक्ताः निर्लिप्ता अनिकेता अनग्रयो दिगम्बरास्त्यक्तैषणात्रययतिनोऽकर्तारोऽभोक्तारः **मही** पृथिवीं **बिचरंति** विचरन्ति, स्वेच्छाचारिणो यान्ति, परिभ्रमन्ति, परिव्रजन्ति, भैक्षचर्यं चरन्ति, स्वयं तीर्णभीषणभवार्णवा अन्यान् प्राणीनपि तारयितुं नित्यमुद्यन्तः परोपकारैकचक्षुषः "*शान्ता महन्तः निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः । तीर्णाः स्वयं भीमभवार्णवं जनानहेतुनान्यानपि तारयन्तः ।।*"[23] इति आचार्यपादवचनादिति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

मुनि मानस पंकज भृंग भजे । रघुबीर महा रनधीर अजे ॥

अहं प्राणिमात्रस्थानीयस्तुलसीदासः, **मुनि** मुनीनां **मानस पंकज** मनोकमलस्य **भृंग** भ्रमरम्, **रघुबीर** रघुवंशस्य वीरं राघवं श्रीरामं **महा रनधीर** युद्धक्षेत्रेऽत्यन्तं धीरं स्थिरं शूरतमम्, यस्य शत्रुषु पराक्रान्तेषु देहेन्द्रियमनांसि अविचलितानि, तं **अजे** अजेयमनभिभूतानभिभव्यं यद्वा अजं जन्मादिषड्विकारशून्यं मुनिचित्तांबुजद्विरेफरूपं रघुपतिमहं **भजे** नमामि पुनः पुनः, दण्डवत् साष्टांगं प्रणमामि । यथा पद्मे मध्वर्थं परागं चिन्वन् मधुरं गुञ्जति भ्रमरोऽनवरतः, तथैव मुनिहृदयकमले एक एव वृत्तिप्रवाहो निरन्तरं वहति रामतन्नामध्वानिरूप इत्ययं विमर्शः ।

तव नाम जपामि नमामि हरी । भव रोग महागद मान अरी ॥ ९ ॥

अहं साधारणः प्राणी संसारमहाब्धौ निमज्जयन् **नाम** आस्यभूषणं नामधेयं **तव** त्वदीयं नित्यं **जपामि** क्रमेण वाचिकमानसोपांशु जपं करोमि, जपाजपम् अभ्यासेयमहं यावत् सिद्ध्येत । **हरी** हे हरे सर्वदुःखहर ! त्वदीयं नामलीलायुधचरित्रलोकभक्तान् **नमामि** प्रणमामि वन्दे, भजामि । यतो महानुभावाः निगदन्ति रामात्परं रामनामेति, अतो यद्यपि साध्यसाधनयोरभेदस्तथापि साधनस्य साध्यप्रापयितत्वेन उत्कृष्टत्वम् ।

हे दयासागर ! हे शोकभिषक् ! **भव** जन्ममरणादिरूपप्रपञ्च एव **रोग** रोगः, विकारो व्याधिः, तं प्रति त्वमेव **महागद** महौषधिः, त्वत्सदृशान्नान्यः प्रपिपक्षः । अगदश्च स्वास्थ्यमिति रोगाणां तत्कारणानां च समूलोच्छेदोऽपुनर्भवश्च । प्राकृते तु महांश्चासावगदो महागद इति । अत्र महदिति विशेषणेन स्वरूपावस्थितिरेव, नान्यल्लक्षणम् आपेक्षिकं स्वास्थ्यम् अभिप्रेतम् । तस्मात् श्रीरामस्य एव ब्रह्मात्माभिन्नरूपत्वाद् आत्मस्वरूपरामसाक्षात्कारो भवरोगापुनर्भवरूपमुक्तिः । हे राम, हे अजेय, हे अपराजित

---

[20] श्रीमद्भगवद्गीतायाम् १८।६६ ।

[21] नेमु इति पाठान्तरम् ।

[22] श्रीमद्भगवद्गीतायाम् १४।२४ ।

[23] विवेकचूडामणौ ३९ ।

! त्वत्समक्षं **मान** मिथ्याभिमानमदमोहलोभादिराक्षसाः सर्वेऽभ्यन्तरशत्रवः कम्पन्ते, परिद्रवन्ति, क्षीयन्ते हृदयग्रन्थय इत्यर्थः । त्वमेव **अरी** मत्तमतङ्गहृदयग्रन्थिरूपिरिपूणां विरोधी, त्वमेव तेषां नाशको विक्षेपकः ॥ ९ ॥

गुन सील कृपा परमायतनं । प्रनमामि निरंतर श्रीरमनं ॥

हे अनन्त ! कथं मनुष्यैस्त्वदीयगुणकीर्तनं संपादनीयम्, यावत् "*असितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिंधुपात्रे सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी । लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सार्वकालं तदापि तव गुणानामीश पारं न याति ॥*"[24] इत्यतस्त्वमेव **गुन** गुणानां **सील** शीलस्य, आचारस्य तथा **कृपा** दयायाः, करुणायाश्च **परमायतनं** आयतनम्, आस्पदं परम्, अनुत्तराश्रयः, त्वं हि निराधारो जगदाधारः । एतेन कारणेन अहं **निरंतरं** पुनः पुनरजस्रं दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैः श्रीरमनं समग्रैश्वर्यवीर्ययशश्रीज्ञानविज्ञानयुक्तं लक्ष्मीपतिं सीतास्वामिनं भगवन्तं रामं **प्रनमामि** साष्टांगं नमामि ।

रघुनंद निकंदय द्वंद्वघनं । महिपाल बिलोकय दीनजनं ॥ १० ॥

रघुनंद, हे रघुनन्दन **द्वंद्वघनं** यं सुखदुःखप्रियाप्रियरागद्वेषक्षुत्पिपासाजन्ममरणदृग्दृश्यादिद्वंद्वसमूहम्, एतन्मिथ्यात्वग्रस्तं द्वैतं **निकंदय** निरुन्धि, अभिमर्द सर्वथा छिन्धि, त्वयि निराकारेऽद्वैते भक्तवात्सल्यवाशात् कृताकारे समस्तद्वित्वस्य अवसादनत्वात्, तस्य मूलस्य अविद्यायाः विशरणत्वाच्च । यतः प्रसिद्धमेतत् "*कारणापाये कार्यापायः*" इति नियमात् ।

महिपाल हे भूभृत् ! पृथिव्यास्तद्निवासिनां प्रजानामेवं प्रजापालकानामपि स्वामिन्, **दीनजनं** भवावर्तगाहितं यं कमपि प्राणिनं मधुर्यदृष्ट्या **बिलोकय** विशेषेण अवलोकय, पालय, गोपय । धन्यास्ते त्वत्कृपैक्षणक्षणगतेः पात्रीकृता[25] इत्यलम् ॥ १० ॥

॥ इत्यस्याः पिनुच्चाप्रेमोद्भावितज्ञान्यपराह्नासुहृत्प्रणीतायाः शिवस्तुतेरतिलघुकल्याणव्याख्यायाः पूर्णाहुतिरिति ॥

एवं समाप्यते मयेदमद्वैतपारकं शिवप्रणीतरामस्तोत्रस्य कल्याणाख्यं व्याख्यानं यत् **पिनुच्चां** प्रति कृताज्ञातां प्रीतिं च प्रदर्शनार्थं यथामति विरचितम् । अस्य अभिक्रमस्य संपादनाय यद्यपि अयोग्योऽहमिति स्वयं मन्ये, तथापि अस्मिन् सर्वथा निरपेक्षेऽद्वितीये रामचारितमानसनामके ग्रन्थेऽशुद्धमपि मल्लेखनं यथाशक्ति निवेशितम् । अत एव अपूतरथ्योदकं यथा गंगायां पतित्वा पवित्रेण गंगाजलेन परिणमते, तथैव परमेश्वरस्य देशिकानां च असीमानुकम्पया ममापि रचना परिशोधिता । अतः प्रसीदन्तु अनयाऽपि अपुण्यकृतिना यावन्तोऽस्मदुपास्या इति तेषां ज्ञानाग्निचरणयोः समर्पयामि यज्ज्ञातमज्ञातं च मदीयमिति विरम्यते ।

हे पिनुच्चे त्वदीयां मैत्रीमानुभूय धन्योऽहम्, अतस्त्वदीयं वस्तु तुभ्यमेव समर्प्यते ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥[26] इति शम् ।

ग्रन्थसूची References

अमरसिंहः. २००१ [चतुर्थ सं.]. *नामलिंगानुशासनं नाम अमरकोशः, महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजविद्वद्वरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया 'रामाश्रमी'(व्याख्यासुधा)-व्याख्यया विभूषितः*. श्री पं. हरगोविन्दशास्त्रिणा प्रकाशोपनामक-सरल-मणिप्रभा-हिन्दीव्याख्यया टिप्पण्यादिभिश्च सुसंस्कृत्य सम्पादितः. वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत संस्थान.

ईशादि नौ उपनिषद् शांकरभाष्यार्थ. २००२. गोरखपुर: गीता प्रेस.

---

[24] शिवमहिम्नस्तोत्रे ३२ ।

[25] अस्मिन् विषये विवेकचूडामणौ ४१ द्रष्टव्यम् ।

[26] श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ४।२४ ।

उपनिषत्संग्रहः. १९९६ [प्रथम सं.]. पण्डितजगदीशशास्त्रिणा विषयानुक्रमण्या लघुभूमिकया च समलंकृत्य संपादितः. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशर्स.

करपात्री, स्वामी. २००१ [तृतीय सं.]. *रामायणमीमांसा*. वृन्दावन: राधाकृष्ण धानुका प्रकाशन संस्थान.

Tulasīdāsa. 1996 [IX ed., I ed. 1968]. *Śrī Rāmacaritamānasa or the Mānasa lake brimming over with the exploits of Śrī Rāma (with Hindi Text and English Translation)*. Gorakhpur: Gītā Press.

Tulasīdāsa. 1990. *Śrīrāmacaritamānasa (The Holy Lake of the Acts of Rama)*. Edited and Translated into Hindi and English by R.C. Prasad. Delhi: Motilal Banarsidass.

द्विवेदी, कपिलदेव. २०११ [३८तम सं.]. *रचनानुवादकौमुदी*. वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन.

नरहरि. १९०५. *बोधसारः श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः*. तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः । श्रिमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण दयानन्दस्वामिना परिशोधितः. वाराणसी: वाणि विलास प्रेस.

पुष्पदन्त. १९९६ [प्रथम सं. १९८४]. *शिवमहिम्नः स्तोत्रम् आचार्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितया मधुसूदनीव्याख्यया अथ च श्रीनारायणपतित्रिपाठिप्रणीतया पञ्चमुखीटीकया समलंकृतम्*. संपादकः आचार्य श्रीकरुणापतित्रिपाठी. वाराणसी: संपूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय.

बृहदारण्यकोपनिषद् सानुवाद शांकरभाष्यसहित. १९९८ [अष्टम सं., प्रथम सं.१९३८]. गोरखपुर: गीता प्रेस.

बादरायण. २००० [प्रथम सं. बोम्बई १९१७]. *ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यं श्रीमदप्पयदीक्षितविरचित-परिमलोपबृंहितश्रीमदमलानन्दसरस्वतीप्रणीत-कल्पतरुव्याख्यायुतश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रकृत-भामती-विलसितम्. अद्वैतमेवोपानिषदमिति निरूपणात्मकभूमिकया ब्रह्मसूत्रवर्णक्रमकोशादिभिश्च विभूषितम्*. तिरुपतिश्रिवेंकटेश्वरसंस्कृतकलाशालापूर्वमीमांसाध्यापकेन मद्रपुरसंस्कृतकलाशालातो ऽधिगतवेदान्तविशारदविरुदेन नूरणिग्रामाभिजनविद्वद्वरसुब्रह्मण्यात्मजेन श्रीमदनन्तकृष्णशास्त्रिणा टिप्पण्यादिभिरुपस्कृतं पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्नतनुजनुषा श्रीवासुदेवशर्मणा च संस्कृतम्. वाराणसी: कृष्णदास अकादमी.

वाल्मीकि. २००५ [१९तम सं.]. *श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण*. २ भाग. गोरखपुर: गीता प्रेस.

विद्यारण्य. २००२. *पञ्चदशी रामकृष्णकृतव्याख्यया विषमस्थलाटिप्पणीपाठान्तरश्रुतिकोशश्लोकविषयसूच्यादिभिः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमहेश्वरानन्दगिरिमहामण्डलेश्वरमहोदयानां भूमिकया च समलंकृता*. काव्यतीर्थेण नारायणरामाचार्येण संपादिता. दिल्ली: चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान.

शंकराचार्य. २००१ [२१तम सं.]. *विवेकचूडामणि हिन्दी अनुवाद सहित*. अनुवादक मुनिलाल. गोरखपुर: गीता प्रेस.

श्रीमद्भगवद्गीता शांकरभाष्य हिन्दी अनुवाद सहित. २००१ [२१तम सं.]. अनुवादक श्री हरिकृष्णदास गोयन्दका. गोरखपुर: गीता प्रेस.

Gianni Pellegrini is Assistant Professor of Indian Philosophies and Religion, and Sanskrit Language and Literature at the Department of Humanities of the University of Turin. His areas of research are: the pre-modern Advaita Vedānta, the Yoga commentarial tradition, Navya Nyāya and the contemporary situation of Indian schools of thought.
He can be reached at: gianni.pellegrini@unito.it.